

УДК 281.9 (477.8)

Булига І. І.,
старший викладач кафедри філософії та економічної теорії Рівненського державного гуманітарного університету

ПРОБЛЕМИ МІЖПРАВОСЛАВНИХ ВІДНОСИН НА ВОЛИНІ У 1941-1942 РР.

У статті розглядаються проблеми міжправославного протистояння на Волині періоду Другої світової війни. Прослідковані причини та фактори сприяння конфліктогенних потенцій з акцентуацією уваги на підсилення конфлікту участю в ньому політичних сил та владних структур. Досліджено аналіз спільностей та розбіжностей у контексті пошуку шляхів міжправославного порозуміння.

Ключові слова: Друга світова війна, Волинь, православні конфесії, конфліктність

Проблемы междуправославных отношений на Волини в 1941-1942 гг.

В статье рассматриваются проблемы межправославного противостояния на Волине во время Второй мировой войны. Изложены причины конфликтогенных потенций с акцентированием внимания на усилении конфликта участием в нем политических сил и владных структур. Исследован анализ общностей и разногласий в контексте поиска путей междуправославного согласия.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Волинь, православные конфессии, конфликтность

The problems of interorthodox relations in Volyn in 1941-1942

The article deals with the problems of interorthodox opposition in Volyn during the period of the world war II. The article analyses the reasons and the factors for promoting conflict – provoking potentials with a special accent paid for strengthening conflict and taking part in it political and power structures. The article analyses all kinds of commonness and difference in the context of searching the ways of interorthodox understanding.

Key words: the Second World War, Volyn, orthodox denomination, conflicting.

У сучасній Україні ми маємо декілька православних центрів, що функціонують в доволі динамічному просторі політичних ігор, сус-

пільних змін, пов’язаних майновими претензіями та взаємними обвинуваченнями. Аналіз існуючих у релігійному житті труднощів дозволяє констатувати, що на сучасному етапі більш конфліктогенними є якраз суперечки всередині окремих конфесій, а не між ними. Тому конфліктологічна парадигма релігієзнавчих досліджень залишається актуальною і затребуваною, незважаючи на подолання гострої фази міжправославного протистояння. Причини, витоки та фактори сприяння розгортанню конфліктогенних потенцій у православному середовищі сучасності необхідно відслідковувати, звертаючись до попереднього історичного розвитку. Адже говорячи про духовно-ідеологічні суперечності, зауважимо, що на відміну від конфліктів, які виникли внаслідок боротьби за розподіл чи контроль над матеріальними і фінансовими ресурсами та відносно кваліфіковано розв’язуються шляхом завчасної мобілізації зацікавлених сторін, ціннісно-ідеологічні, до яких відносяться і релігійні конфлікти, дуже важко нейтралізуються за допомогою переговорного процесу [11, с.153].

Міжаправославний конфлікт Другої світової війни не виник спонтанно і не був привнесений штучно, а закономірно породжений цілим комплексом взаємопов’язаних причин: історичних, геополітичних, етнонаціональних, церковно-канонічних, проблемою лідерства та міжособистісних взаємин, проблемою володіння церковною власністю, релігійною упередженістю представників кожної конфесії та мав історичне, релігійно-догматичне і національне коріння. Проте зазначимо, що міжправославний конфлікт постійно підігрівався політичною ситуацією, живився та підтримувався окупаційними німецькими властями і був одним із проявів окупаційної політики.

Утворення двох православних центрів на Волині (Луцьк та Почаїв) – Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та Автономної православної церкви (АПЦ) з початком німецько-радянської війни було обумовлено ходом попереднього історичного розвитку України. Жажливі перекручення у сфері державно-церковних відносин з боку світської влади, як німецької так і радянської, чітка регламентація церковно-релігійного життя Волині, запрограмували конфлікт між православними церквами.

В новій обстановці, яка була викликана окупацією України у 1941 р., гостро постало питання про те, в юрисдикції якої церкви має перебувати українське православ’я. Процес українізації церкви у Другій Речі Посполитій закономірно призвів до утворення православної церкви, яка ставила за мету в майбутньому увійти до числа помісних православних церков. Кардинальна зміна політичної і церковної ситуації на території

України гостро висунула в релігійному житті суспільства проблему автокефалії, що на думку Н.Стоколос спричинило розкол у тодішньому православ'ї [19, с. 47]. З іншого боку, йшов паралельний процес становлення ще одного церковного утворення, яке не бажало поривати зв'язків з Московським патріархатом.

Закономірно, що розгортання автокефального руху було тісно пов'язане із державницькою ідеєю. Єпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський) на Волині був єдиним православним єпископом, який вітав проголошення Української держави у Львові 31 червня 1941р., вбачаючи у “вільній Українській державі – Українську вільну православну церкву” [20, арк.2]. Крім того, ініціативу церковного відродження бере на себе церковно-громадський провід Волині, який виступав проти залежності як від Московської патріархії так і Варшавської митрополії, і наголошував, що “Українська Автокефальна Церква – це сьогоднішній наш клич” [15].

Паралельно з ідеєю автокефалії в Україні оформлювалася і інша – протилежна – ідея єдності з Російською православною церквою. Результатом таємного серпневого Почаївського собору 1941р. стала ухвала про збереження канонічної підлеглості РПЦ. Преса, яка мала національний характер, виступила проти ухвал цього собору [15]. Український громадський провід на Волині також виступив проти ухвал цього собору та звернувся до єпископа Полікарпа з пропозицією очолити Українську православну церкву на землях України, аргументуючи, що “Церква Автокефальна як раніш існувала, так і тепер існує на наших теренах, бо Митрополит Діонісій ніколи не відмовлявся від автокефалії” [4, арк.24]. У Москві РПЦ не пропустила нагоди, щоб заявити, що Україна перебуває в її компетенції, опублікувавши в березні 1942 р. документ, який засуджував українську автокефалію [14, с.298].

Окупаційна влада, якій церковний розподіл був вигідний, визнала існування обох церковних напрямків, про що засвідчила рівненська зустріч представників автономної та автокефальної церков в присутності “референта ісповідних справ” [7, арк.8]. Керівник політичного відділу та референт з релігійних питань на цій зустрічі окреслили основні напрямки церковної політики в рейхскомісаріаті. Вищезгадані представники німецької адміністрації заявили, що “влада не входить в канонічні суперечки поміж цими церквами і не підтримує ані ту, ані другу” [5, арк.25]. Ця декларативна заява на тлі тогочасних мінливих історичних процесів виглядала чистого роду популізмом, оскільки на справді німецька окупаційна адміністрація спочатку підтримувала УАПЦ, сприяючи антиросійським настроям в Україні, та коли автокефальний рух

почав виявляти ознаки самодостатності і некерованості, то нацисти все більше почали надавати протекціонізму АПЦ [17, с.347]

Кожна конфесія була зайнята розбудовою власної інституції, яка могла б вести боротьбу з опонентами за розподіл сфер впливу, наголошувати на власній значимості та унікальності. Не випадково, у своєму посланні до отців благочинних Луцько-Ковельської єпархії єпископ Полікарп зазначав, що “Ви і підвладне вам Духовенство повинні слухатися тільки моїх розпоряджень... Всякі розпорядження і погрози іншої духовної влади, для вас не можуть мати жадного значення і сили” [4, арк.24]. Окупаційна влада, мала певну користь від боротьби між роз’єднаними церквами, дозволяючи вести полеміку і самостійно приєднувати парафії до православних автокефальної чи автономної орієнтації. Архієпископ Олексій за допомогою своїх єпископів і місіонерів закликав населення приєднувати парафії до його юрисдикції [9, арк.24]. Так само чинив архієпископ Полікарп, маючи на своїй стороні певні органи влади в особі службовців-українців [9, арк.24]. Конкуренція між православними центрами полягала в тому, щоб виграти змагання за вплив на православних, закріпити за собою певну територію. Подекуди існували протиріччя всередині самої пастви, які відвідували церкву, щодо бачення юрисдикційного підпорядкування та невизначеність самого священика у цьому питанні. Наприклад, парафія с.Коловерть, що на Рівненщині, юрисдикційно входила до складу автономної церкви. Однак серед громади ширилась ідея про перепідпорядкування автокефальній. Ситуація набула гострого характеру і настоятель храму о.Никанор (Шашкевич) пише рапорт митрополиту Олексію, в якому він виявляє свою зтурбованість, прохаючи вирішити це питання, зазначаючи, що “досі в Коловерті... молилися... за двох Владик, бо Владика Олексій мене рукоположував, а Владиці Полікарпові я присягнув у часи хіротонії 1932 р.” [16, с. 454-455]. У відповідь на рапорт митрополит Олексій закликав отця Никанора “твердо стояти за правду Божу і св. Канони” [16, с. 455]. Проте справа ця була вирішена наприкінці 1942 р., коли парафія була приєднана до автокефальної церкви [16, 455]. Фактично прагнення надати церкві значення духовного консолідуючого ферменту для народу наштовхнулося на низку перешкод. Основною серед них була ворожнеча між тими ієрархами, хто у свій час прийняли юрисдикцію РПЦ та прихильниками автокефалії. Не випадково владика Полікарп у своєму посланні від 14 листопада 1941 р. наголошував: “Підпорядкувайтесь тільки своєму Єпархіальному і національному Архипастиреві, особливо ж коли лічите себе українцем, і не слухайтесь тих, хто підпорядкувався Московській духовній владі”

[4, арк.24]. В цілому на Волині активізація переходу парафій із АПЦ до УАПЦ почала спостерігатись після того як вона стала повстанською зоною. Проте, на думку К.Беркгофа, є підстави сумніватися в тому, що це відбувалося згідно з бажанням більшості православних, а не унаслідок тиску з боку УПА, лідери якої були вороже налаштовані до автономістів [1, с.25]. Хоча сам глава УАПЦ владика Полікарп наголошував, що “юрисдикція виключно залежать від бажання і свободної волі церковних громад вірних... в спосіб культурний, ... як рівнож обидві сторони ... повинні припинити полеміку поміж собою в часописах, обіжниках, взаємні образи” [7, арк.8].

Ведучи боротьбу “за місце під сонцем”, лідери православних церков не зважали на інтереси простих віруючих, які після першої радянізації західноукраїнських земель та висунення завдання подолання релігії, намагання утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин, намагань зруйнувати суспільні і моральні стереотипи, замінити релігійну складову ідеологічними мотивами, часто опинялися перед вибором, що підривало авторитет церкви й ускладнювало можливості об’єднання православної спільноти. На думку Н.Стоколос, утворення в українських землях двох православних церковних організацій, що перебували під юрисдикцією різних релігійних центрів, стало наслідком не тільки відсутності єдності концептуального бачення шляхів інституалізації українського православ’я і забезпечення його канонічності в середовищі православної ієрархії, а й вправного користування цією обставиною німецькими окупаційними чинниками. Канонічно-юрисдикційна залежність двох українських православних церков від різних закордонних центрів об’єктивно сприяла ускладненню православного життя, створила одну із значних перешкод на шляху до їх поєднання [17, с.339].

Вибудовуючи складну схему міжконфесійних відносин, зазначимо, що приблизно з літа – початку осені 1942 р., невідкладність церковного поєднання усвідомлювалася ієрархією обох церков, що стало виявом розуміння безперспективності стану розділення і розбрату. Та все ж ініціативу його здійснення взяла на себе керівництво УАПЦ [18, с.113]. Одним із найактивніших ініціаторів об’єднавчого руху був єпископ Переяславський Мстислав (Скрипник) [3, с. 281]. Саме йому на початку січня 1942 р., ще тоді світській особі, надіслав листа митрополит Української Греко-Католицької церкви Андрій (Шептицький), в якому останній наголошував на нагальній необхідності міжправославного єднання та усунення усіх суперечностей, роздорів та перешкод [10, арк. 34]. Протягом 1941-1942 рр. митрополит Андрей невпинно звертався з

публічними та індивідуальними листами до православного духовенства та інтелігенції [2, с. 241]. Переписка митрополита Олексія і владика Полікарпа, також засвідчує розуміння необхідності доцентрової тенденції обох православних течій та необхідності проведення об'єднавчої наради. На ній, на думку митрополита Олексія “все можна обговорити і дійти до якогось ладу... Не треба думати про перепідпорядкування одному другого: коли треба, можна зрестись того, що нині маємо, аби тільки для Св. церкви користь була” [2, с. 242]. Адже, як зазначає у своєму листі до владика Полікарпа митрополита Олексій, якщо “властивість українця сварка і незгода, то обі сторони витримали вже іспит на українця” [2, 241]. Таким чином, на думку І. Власовського, митрополит Олексій психологічно був підготовлений до поєднавчих розмов [2, с.242].

27 липня 1942 р., за участю єпископа Мстислава у Харкові був складений акт приєднання до автокефальної церкви митрополита Феофіла (Булдовського), що мав управляти церквою на Лівобережжі і також підтримував ідею єднання [21, арк.22,24]. Після цього митрополит Феофіл отримав запрошення прибути до Луцька на собор єпископів, який мав відбутися 4 жовтня 1942 р. [21, арк.24].

Хоча німецька влада заборонила проведення цього собору, все ж єпископат УАПЦ на початку жовтня 1942 р. зібрався у Луцьку, де найбільш актуальною темою “приватних” розмов ієрархів, була тема церковного розколу в Україні та необхідності вироблення кроків до поєднання [2, с.241]. Серед них, одним з найголовніших було питання про засіб об'єднання церков. Спеціально створена за рішенням собору комісія виробила проект ухвали про церковне поєднання [18, с.14]. 8 жовтня 1942 р. у Почаєві відбувся кульмінаційний момент консолідуючих переговорів і було підписано акт поєднання церков, ухвали якого зводились до наступних позицій: визнавалось фактичне існування УАПЦ; скасовувались усі різниці канонічного характеру; вищим органом церковного управління проголошувався Священний Синод, який “остаточно розв'яже всі справи... зв'язані з поєднанням” [8, арк.1].

Підписання акту було завершено молитовним об'єднанням владик Олексія, Ніканора і Мстислава у “головній соборній церкві Лаври з цілуванням Почаєвських святинь” [6, арк. 8]. Як зазначає Н. Стоколос, фігуранти цієї церковної акції з боку Української автокефальної православної церкви були настільки впевнені у правочинності почаївських ухвал, що 12 жовтня 1942 р. надіслали повідомлення про церковне порозуміння до рейхскомісаріату в Рівне, а вже 18 жовтня про “Акт поєднання” було оголошено вірним УАПЦ у кафедральному соборі Луцька [18, с.14].

В майбутньому на заваді дотримання підписаного акту та фактичного поєднання стали як німецька влада, яка заборонила будь-які згадки про цю подію в пресі, так і більша частина єпископату автономної церкви, які почали “стягатися з реалізацією акту, узискуючи угоду окремих своїх єпископів, і в результаті цього з’явився відомий заперечуючий меморандум автономних єпископів..., який знівечив добру волю до поєднання, коли така й була навіть у когось із єпископів автономної Церкви” [6, арк. 8]. 23 жовтня 1942 р. до рейхскомісаріату був викликаний митрополит Олексій, де йому нагадали, що церква мусить бути аполітичною та рекомендували вирішувати важливі церковні питання в порозумінні із владою. Тому останній змушений був назвати підписаний ним документ “проектом”, який “вимагає для свого здійснення згоди усього об’єднуючогося єпископату” [17, с. 357-358]. Відповідно і схожу позицію було продемонстровано німецькою владою і УАПЦ. У рейхскомісаріаті у Рівному було заявлено єпископові Мстиславу “секретарю-канцлеру – Синоду українських єпископів”, що в принципі німецька влада схвалює об’єднання обох церковних напрямків, проте з новим станом справ не може погодитись через те, що це є результатом забороненого зібрання єпископів і взагалі, за бажанням рейхскомісара, форма української ієрархії може бути остаточно встановлена лише після визволення України. З огляду на те, що рейхскомісар у майбутньому передбачає об’єднання та створення вищого керівництва, необхідно вжити заходів, щоб усунути єпископів обох напрямків, які всупереч забороні брали участь у церковному соборі та самочинно здійснили об’єднання [3, с. 282]. Позицію АПЦ кінцево задекларувала зустріч митрополита Олексія і владики Полікарпа 11-12 листопада 1942 р., де стало зрозумілим, що цей Акт тепер трактувався главою АПЦ лише як “проект поєднання” [2, с. 246].

Остаточна його відмова від “Акту поєднання” сталася після зустрічі з представниками німецької влади 27 листопада 1942 р. Зрештою офіційно 15 грудня владики Олексій відкликав свій підпис із об’єднавчого акту, про що повідомив архієреїв православної церкви спеціальним листом [2, с. 246; 12, с. 751-754]. Так, на думку єпископа Мануїла (Тарнавського), який юрисдикційно належав спочатку УАПЦ, а згодом до АПЦ і був страчений українськими націоналістами, “провід двох церковних течій розійшовся у братній незгоді на розстайні шляхи, викликаючи на устах притаєного та явного атеїзму, воюючого безбожництва та сектанства демонічний усміх вдоволення” [13].

Внаслідок кризової ситуації в українському православ’ї, що виникла після утворення двох церков різного юрисдикційного спрямування,

частина ієрахів, вихована в душі російської богословської школи, канонічність українського православ'я пов'язувала лише з Московським патріархатом. Патріотично налаштований клір вважав за необхідне проголошення автокефалії. Прагнення ієрархів створити спільний орган управління і провести об'єднавчий собор були грубо зруйновані окупаційною владою.

Непоєднання автономної та автокефальної церков призвело до ще більшої ворожнечі між їх представниками, яку завуальовано підтримувала і офіційна влада. Після невдачі поєднавчого процесу розпочався відкритий терор проти православних ієрархів, а саме життя обох церков проходило згідно вказівок інструкцій місцевої влади. Таким чином, міжправославний фактор виконував дезінтегративну функцію, що загрожувало стабільності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / Беркгоф К. // Укранський історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 16-36.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4-х т. / Власовський І. – К. : Українська Православна Церква Київського Патріархату, 1998. – Т. 4 – Ч. 2. – 416 с.
3. Волошин Ю. “Найбільша духовна персона в Києві”. До 100-річчя з дня народження патріарха УАПЦ Мстислава / Волошин Ю. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 281-286.
4. Дежавний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 118.
5. ДАВО. – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 4.
6. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. ДАРО. – Ф. Р-52. – Оп. 2. – Спр. 13.
8. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 9.
9. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 2. – Спр. 2.
10. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 17.
11. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття : Монографія / Здіорук С. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
12. Мартирологія українських церков : У 4-х т. / [упор. О. Зінкевич, О. Воронин]. – Торонто-Балтимор : Українське видавництво “Смолооскип” ім. В. Симоненка, 1987. – (Документи і матеріали, християнський самвидав України). – Т. 1 : Українська православна Церква. – 1987. – 1207 с. – (Бібліотека “Смолооскип”).
13. Мануїл. До Всечесного духовенства, Преподобного Монашества і боголюбивих Православних Християн Володимир-Волинської єпархії / Ма-

нуїл, Єпископ Володимир-Волинський // Ковельські вісті. – 1942. – 15 жовтня.

14. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Косик В. – Париж – Нью-Йорк – Львів : НТШ, 1993. – 660 с.

15. Почаївські “чуда” // Наші вісті. – 1941. – 15 жовтня.

16. Реабілітовані історією. Рівненська область. – Рівне : ВАТ “Рівненська друкарня”, 2006. – (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією” : у 27 т. / Редкол. : Тронько П. (голова) [та ін.]). – Кн. 1 / [обл. редкол. : Королук В. (співголова), Торкунов Ю. (співголова) та ін.]. – 2006. – 578 с.

17. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Стоколос Н. – Рівне : РІС КСУ – ППФ “Ліста – М”, 2003. – 480 с.

18. Стоколос Н. “... Для миру церковного і добра віруючого народу...” (Що стало на заваді поєднанню православних церков в Україні восени 1942 року) / Стоколос Н. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – С. 12-24.

19. Стоколос Н. Роздоріжжя. Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України / Стоколос Н. // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 47-54.

20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 66.

21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 90.